

ДИАЛЕКТНИ РАЗЛИЧИЯ

Сложните по своя характер различия между българските диалекти могат да бъдат категоризирани и представени в три основни рубрики. Описанието по-долу следва такъв модел.

В рубриката *Фонетика* се описва звуковата система на диалекта. Специално внимание е обърнато на застъпниците на основни старобългарски гласни, тъй като те очертават ясно разграничени ареали.

В рубриката *Ударение* се описват систематични различия в мястото на ударението в сравнение с книжовния език.

В рубриката *Морфология* се описват характерни отличителни черти на съществителните, местоименията и глаголите в сравнение с книжовния език.

* * * * *

ЦЕНТРАЛНОРУПСКИ: РОДОПСКИ: хвойненски

Родопските диалекти заемат географския център на територията на рупските диалекти. Те са „централни рупски“ и в лингвистичен смисъл, тъй като редица характерни за рупските говори черти (например отнетнатото ударение в двусрични съществителни от женски род) са най-последователно прокарани тъкмо в тях. Първият, който обособява родопските говори като характерна група, е Любомир Милетич (Miletich 1912). **Впоследствие** родопският ареал става широко известен не само с характерния си диалект. Колоритният местен фолклор, както и впечатляващият планински пейзаж също привличат много внимание.

Хвойненският говор, известен още като говора на Ропката, се намира в сравнително малък остров в смолянския говор, разположен на север от Смолян. Този диалектен „остров“ се състои от само пет села, три от които са представени в този сайт: Малево (М), Павелско (П) и Хвойна (Х). Въпреки малкия му обхват Милетич му отдава голяма важност, смятайки го за говора, в който „първоначалната тъмна гласна“ (първият етап от типичното родопско сливане на четирите важни старобългарски гласни), се е запазила (Miletich 1912: 29).

Следва списък на особеностите на хвойненския говор, базиран на текстовете от трите села представени в сайта. Примерите са взети от текстовете.

Съкращения: с главна буква е означено населеното място, както е посочено по-горе; числото, което следва, показва номера на текста от това село (например Х1 = Хвойна 1, П2 = Павелско 2), а след многоточието е номерът на реда в текста, където посочената форма се появява. Отбелязваме, че в сайта има две села с името Малево. В сайта те са разграничени със съкращение, показващо в кой регион се намират. Описаното тук село Малево е в региона на Асеновград; в сайта то е означено като Малево/Асг.

Фонетика

• Ятовата гласна се е развила различно в сравнение с други диалекти, в които се явява или един застъпник, или два различни обусловени от характера на следващата сричка. Тук застъпникът е /'a/ във всички форми на думата, ако условията за изговор на /'a/ са налице в една от тях; ако не, застъпникът във всички форми е /e/.

Примери с /'a/: гул'ам (Х2: 26), гул'ами (М1: 6), ц'алийа (М2: 1), т'асни (П4: 25)

Примери с /e/: м'есец (Х2: 28), вр'еме (Х2: 15), нед'ел'е (М2: 79)

В думи с прозрачна етимологична връзка също може да се появи /'a/.

Примери: кол'анце (М1: 6) [умалителна форма от кол'ано]

- Етимологичното *я* се явява в ударени срички като /*ê*/ след посталвеолни съгласни и като /*a*/ след /*й*/.

Примери: *ч'êк* (X1: 35), *ш'êрен* (X1: 51), *венч'êвът* (X1: 52), *ш'êвэ* (M1: 103) // *йàли* (M1: 64), *йàйца* (X1: 14)

- Големият ер и голямата носовка се явяват в ударени срички като /*ъ*/, с фонетичния вариант /*л*/. За застъпника на голяма носовка в съчетание с плавна съгласна вж. по-долу.

Примери с голям ер: *дъ̀скэ* (X2: 6), *дъ̀ш'* (П4: 97), *м̀лкне́ме* (X2: 10)

Примери с голяма носовка: *фк̀л̀шти* (X1: 31), *п̀лт'* (M3: 55)

- Малкият ер и малката носовка последователно се явяват в ударени срички като /*ъ*/ (за малката носовка /*йъ*/ в началото на дума), т.е. с мека предходна съгласна, макар че в такива думи факултативно може да се явява и /*e*/. Замяната е толкова последователна, че обхваща и думите „ден“ и „пет“, които са изключения в другите родопски говори.

Примери с малък ер: *з'̀л̀мэт* (X1: 35), *з'̀емэт* (X1: 34), *л'̀л̀снү* (M1: 73), *л'̀есно* (M1: 98)

Примери с малка носовка: *п'̀л̀т* (X1: 4), *й̀л̀дри* (П2: 21), *й̀д̀дру* (X2: 22), *л'̀л̀штэтэ* (M1: 18), *л'̀ештэтэ* (X2: 5)

Както другаде в Родопите, сливането на четирите старобългарски гласни (двата ера и двете носовки) – с уговорката че мекостта на предходната съгласна отличава двете предни гласни от двете задни – е основна характеристика, определяща принадлежност към родопските говори (Miletich 1912: 29).

В този диалект гласната /*ъ*/ има алофон /*л*/ след меки (включително посталвеолни) съгласни, а също често след лабиални и понякога след веларни съгласни.

- Силабичните плавни съгласни се явяват като /*ър*/ и /*ъл*/ или /*лъ*/.

Примери: *п̀л̀рс* (M1: 95), *г̀л̀рп* (M1: 38), *в̀л̀рбни́цэ* (П3: 13), *г̀л̀рсни́ци* (П4: 85), *нэ̀п̀л̀ним* (M1: 65), *слъ̀нци́но* (M3: 50)

Тук трябва да се отбелжи, че съчетанията от плавна съгласна и голяма носовка не са се слели със силабичните съгласни.

Примери: *тръ̀сime* (M2: 12)

- Често изпадане на неударени гласни.

Примери: *рэ̀м̀от* (M3: 43), *мэ̀г̀артэ* (П4: 28)

- Гласната /*o*/ често се замества в ударени срички с /*yo*/.

Примери: *й̀д̀фце* (X1: 1), *нү̀д̀сим* (П3: 14), *нэ̀д̀кулу* (П1: 27)

- Съгласната /*x*/ се замества с /*h*/ във всички позиции, а в началото на думата често изпада.

Примери: *п̀р̀аве́нэ* (X1: 9), *б̀е́hme* (M1: 59), *н̀д̀ору* (M2: 77) // *л'̀àn* (M1: 94), *р̀ани́ме* (M2: 65), *д̀е́hне* (M1: 37)

- Меките съгласни може да се появяват в краесловие.

Примери: *кү̀п̀ен'* (X3: 4), *уш'̀м̀ер'* (X1: 8), *п̀лт'* (X3: 55)

- Съгласните /*л*/ и /*н*/ се палатализират пред меки съгласни.

Примери: тѣн'ки (X2: 45), л'ул'ките (X1: 15)

- Фрикативните съгласни често се заменят с африкати след плавни съгласни.

Примери: дѣрѣи (П2: 14), вѣрсуаѣ (П2: 19)

- Меките /m'/ и /d'/ се заместват с меки африкати /t'/ и /s'/.

Примери: ц'икви (П2: 25), нуисц'ине (М2: 28), нуисес'и (П1: 24)

Ударение

- Понякога се появява двойно ударение.

Примери: зѣгув'ѣзните (X1: 13), нѣжѣиѣ (М1: 104)

- Ударението редовно е отгнетно в двусрични съществителни от женски и среден род.

дѣскѣ (X2: 6), кѣсѣ (М1: 4), вѣрбѣ (П3: 14) // лиѣѣѣѣ (X1: 45), м'лѣѣ (М2: 51), нѣру (М2: 77)

- Начално ударение във формите за първо лице единствено число сегашно време.

Примери: нѣтуп'ѣ (М3: 14), кѣс'ѣ (М2: 70)

- Начално ударение в императивните форми.

Примери: мѣкни (М1: 5), нѣри (М3: 45)

Морфология

- Плуралното окончание за мъжки род е /-e/.

музикѣѣѣѣ (М2: 80), снѣпѣѣ (М3: 53), ш'иж'ѣѣѣѣ (П1: 33)

- Плуралното окончание на съществителните *ръка* и *нога* е продуктивното /-u/ вместо старото дуално окончание /-e/.

Примери: нѣги (П2: 19), рѣкѣѣѣѣ (М3: 47)

- Окончанието на съществителните от женски род единствено число, когато е под ударение, съвпада с рефлексата на голямата носовка, т.е. /ъ/.

Примери: вудѣѣѣѣѣ (X2: 40), нл'евѣѣѣѣѣ (П4: 75)

Тези форми са резултат от интересно развитието на българския език, който постепенно изгубва всички падежни окончания при съществителните. В предпоследния етап на този процес, съществителните от женски род са имали само две падежни форми (вместо наследените седем): именителна и т.н. казус генералис, който наследява формата на винителния падеж, завършваща в старобългарски с голяма носовка, и е бил използван за всички други значения. В този диалект казус генералис се налага като новата единствена форма, докато в други диалекти се обобщава старата номинативна форма на /-a/.

- Значима определяща черта на родопските говори е съществуването на троен член, при който говорещият може с различни форми да изрази близост, дистантност или неутралност по отношение на разстоянието.

Родопските говори са между основните, но не са единствените, които притежават тази черта. В други говори, например в трънския, близост се изразява с форманта /-в-/. В Родопите близост се изразява с форманта /-с-/. Във всички говори с троен член неутралност и дистантност се означават съответно с формантите /-т-/ и /-н-/.

Примери: *p'ákəsə* (M3: 15), *màslutu* (X1: 7), *kòn 'úven 'e* (M1: 16)

- Тройният член неизменно предполага и тройна система от показателни местоимения. За съжаление в текстовете липсват примери за показателни местоимения за близко и далече.

- Характерни форми за някои лични местоимения, например:

именителна форма за първо лице единствено число *ÿà* (M1: 21)
винителна форма за трето лице мъжки род единствено число *n'ègə* (M2: 47)
кратка дателна форма за трето лице единствено число женски род *hi* (X1: 44)
именителна форма за първо лице множествено число *n'è* (П4: 102)
кратка дателна форма за трето лице множествено число *him* (X1: 52)

- Вметнатият ер изпада в членуваните форми за мъжки род единствено число.

Примери: *ògn 'en* (M3: 31), *b'̀klən* (M3: 54)

- Членуваната форма за мъжки род на прилагателните може да се образува от неразширена основа.

Примери: *ə̀dìnən* (П2: 14), *ə̀rùgən* (П2: 14)

- Местоимението *какъв* и производните му се използват вместо *кой* в атрибутивна функция.

Примери: *n'̀akvi ÿmə tə rəsìç 'ət snòpìte* (M1: 70), *n'̀akəf l'̀èf* (M2: 4)

- Глаголите от трите спрежения имат еднакви окончания за първо лице единствено число сегашно време: /-m/ за непрефигирани и /-a/ за префигирани глаголи.

Примери: *m'̀č 'əm* (M2: 3), *pràv 'əm* (M2: 54), *vòd 'əm* (П4: 55), *sl'̀èzəm* (M3: 15) // *dòkə̀rə* (П2: 14), *prèkə̀rə* (M2: 89)

- Частицата за бъдеще време е *ше* в Павелско и *же* или *жə* в Малеве и Хвойна.

Примери: *ше изду̀йм* (П2: 3) // *же ту̀риш* (M3: 35), *жə вдѝгə* (X3: 6)

- Редупликация на морфемата /-л/ в елови причастия с ударение върху окончанието.

Примери: *ду̀шлòду* (M3: 51)

- Аористната тематична гласна /o/ е заменена от /a/ (извън ударение /ə/).

Примери: *p'̀èkə̀h* (П2: 9), *изл'̀èzə̀hə* (M2: 12)

- Редица вторични имперфективни глаголи се образуват от перфективната основа.

Примери: *ра̀дə* (X1: 39), *пу̀гə̀дə̀т* (X1: 54), *фа̀тə̀ме* (П2: 18)

Литература:

Керемидчиева, Славка. 1993. *Говорът на Ропката (родопска граматика)*. София

Miletich, Ljubomir. 1912. *Die Rhodopenmundarten der bulgarischen Sprache*. Schriften der Balkancomission, Linguistische Abteilung. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.